

6-Mavzu: Tug'ilish va aholining reproduktiv mayli

Reja:

1. Tug'ilishning tarixiy tiplari
2. Tug'ilishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi
3. Reproduktiv mayl va uning turlari

Tug'ilishning tarixiy tiplari. Tug'ilishning tarixiy tipi — bu tug'ilishning eng asosiy sifat belgilarini aks ettiruvchi mezon hisoblanib, bunda tug'ilish nisbatan bir-biriga o'xshash tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlarda kechadigan aholining takror barpo bo'lishi jarayonidagi avlodlarning ketma-ketlikda bir-birining o'rnini to'ldirish jarayonining asosi bo'ladi. Tug'ilishning tarixiy tiplari turli ko'rsatkichlar bilan ifodaladigan tug'ilish tartibida miqdoriy jihatdan aks etadi. Alohida kalendar vaqt davrlaridagi tug'ilish ko'rsatkichlari o'zgarib turishi mumkin, lekin hech vaqtda uning tarixiy tipi bilan belgilangan chegaradan o'tmaydi.

Tug'ilishni tarixiy tiplarining almashinuvi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning modernizatsiyalashuvi natijasida sodir bo'ladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotini tarixiy davrlashtirish, ishlab chiqarish usullari va ijtimoiy tashkil etish shakllari, shuningdek, tug'ilishning miqdor ko'rsatkichlari va ularga etishning ijtimoiy uslublaridan kelib chiqqan holda tug'ilishning to'rtta tarixiy tipini ajratish mumkin.

✓ **Tug'ilishning birinchi tarixiy tipi** ibtidoiy jamoa tuzumidan antik davrgacha bo'lgan oraliqni o'z ichiga olgan. Bu tipga pushtlilikning yuqori pog'onasidagi tug'ilish xos bo'lgan, chunki faqat shunday tug'ilish insonning og'ir sharoitlarda biologik tur sifatida tirik qolishini ta'minlagan. Ushbu davrdagi reproduktiv mayl me'yorlari asosan betartib tarzda ko'payishning biologik qonunlari ta'sirida shakllangan.

✓ **Tug'ilishning ikkinchi tarixiy tipi** — antik davrdan ishlab chiqarishning agrar usulining barham topishi va industrial-kapitalistik jamiyatning shakllana boshlanishigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Ushbu davrda tug'ilish darajasi yuqoriligicha qolib, u tabiiy jarayondan diniy ta'limot va dunyoviy jamiyat belgilay-digan me'yorlar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy hodisaga aylanib borgan. Nikohdagi individual reproduktiv mayl qattiq nazoratga olinib, oilada farzandlar tug'ilishini rejalashtirish jazolangan. Reproduktiv mayl me'yorlari oiladagi farzandlar sonining shakllanishidagi asosiy omil bo'lgan. Bu davrda o'lim darajasi yuqori bo'lib, ba'zi yillarda oiladagi deyarli barcha bolalar yashab qololmay, o'lavergan. Tug'ilish sonining yuqori bo'lishiga erta va universal nikoh me'yorlari zamin yaratib, nikohsizlik, nikohni kattaroq yoshlargacha kechiktirish jamiyatda ta'qiqlangan va bunga qarshi ijtimoiy choralar ko'rilgan. Ishlab chiqarish past bo'lgan sharoitlarda bolalar oilada ishchi kuchi hisoblatigan, shu sababdan ko'p farzandlilik iqtisodiy jihatdan foydali bo'lib, tug'ilishning yuqori darajada saqlanib turishini ta'minlagan.

✓ **Tug‘ilishning uchinchi tarixiy tipi** — feodal-agrar jamiyatning barham topishi, kapitalistik munosabatlarning jadal rivojlanishi va birinchi jahon urushiga qadar bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi.

Ushbu davr demografiya tarixida «demografik o'tish davri» deb ataladi, chunki bu davrda iqtisodiy taraqqiyot natijasida tibbiyot rivojlangan, aholi turmush tarzining sanitariya-gigiena sharoitlari yaxshilangan va taraqqiy etgan mamlakatlarda epidemiologik vaziyat ijtimoiy nazoratga olingan. Yuqori o‘lim darajasi bilan bog‘liq aholi sonining kamayishi reproduktiv mayl me‘yorlarining qayta ko‘rib chiqilishida o‘z aksini topdi. Aholi takror barpo bo‘lishining asosi hisoblangan ko‘p bolalik me‘yorlari oila doirasidagi tug‘ilishlarni muayyan darajada cheklash tomon o‘zgarib bordi. Biroq, bu homiladorlikning oldini oluvchi vositalardan va abort yo‘lidan foydalanishga ruxsat berildi, degani emas edi. Oiladagi farzandlar sonini tartibga solishning asosini aksariyat iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda nikohning yevropacha modeli — ya’ni erkak va ayollarda nikohga kirish yoshining asta-sekin ko‘tarilib borishi tashkil eta boshlagan.

XIX asr oxiriga kelib ko‘pchilik mamlakatlarda shaxsning nikoh, oila hamda farzandlar sonini tanlash va unga erishish sohasidagi huquqlarini kengaytirish uchun kurash boshlandi. Abortlar xususidagi qonunchilik avvalgidek qat’iy bo‘lgan. Biroq, tug‘ilishni kontraseptik nazorat qilish amaliyoti kengaya boshladi, bu haqida XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi Yevropa mamlakatlarining tug‘ilish darajasiga oid ma’lumotlari guvohlik beradi. Tug‘ilish evolyutsiyasining mazkur bosqichi so‘ngidagi reproduktiv mayl me‘yorlarini o‘rtacha bolalilik me‘yorlari sifatida tavsiflash mumkin. Biroq, reproduktiv mayl me‘yorlari aholining ijtimoiy guruhlariga ko‘ra o‘zgarib turishini ham e’tiborga olish lozim. Masalan, ijtimoiy jihatdan sust rivojlangan jamiyat tabaqalariga (qishloq aholisi, iqtisodiy jihatdan qoloq hududlar, aholining ma’lumot darajasi past qismi va h.k.) ko‘p bolalik, aholining iqtisodiy jihatdan ta’minlangan va ma’lumot darajasi yuqori bo‘lgan qismiga, shuningdek, megapolislar aholisiga kam bolalik me‘yorlari xos. Ko‘p bolalik me‘yorlari, birinchi navbatda, bolalarga iqtisodiy ehtiyoj baland bo‘lgan hududlarda saqlanib qolgan. Bu ehtiyoj turli ijtimoiy qatlamlarda susayib borgani sari kam bolalik me‘yorlari ustun kelaboshlagan.

Tug‘ilishning to‘rtinchi tarixiy tipining shakllanishi XX asr boshlarida sodir bo‘lgan ijtimoiy va siyosiy hodisalar bilan bog‘liq bo‘lib, ular nikohning idealligi, oila va uning a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarga bo‘lgan qarashlarni tubdan o‘zgartirib yubordi. Ayolning ozodligi uchun kurash jamiyatda, xususan, oilada jinlar o‘rtasidagi munosabatlarga o‘zgarish olib keldi. Ayni vaqtda muntazam kamayib borayotgan o‘lim ko‘rsatkichi XX asrning ikkinchi yarimida aksariyat aholida kam bola ko‘rish (1-3 ta farzand) farzandsizlik qo‘rquvini yengib o‘tdi. Reproduktiv mayl me‘yorlarining pasayishida ayollar ish bilan bandligining oshishi muhim rol o‘ynadi. XX asr davomida oilaning jamiyat bilan munosabatlarida jiddiy o‘zgarishlar yuz bera boshladi va oila a’zolari o‘zlarining mayliga oid masalalarda mustaqil qaror chiqara boshladi. Bolalar mehnatidan

foydalanishni cheklash natijasida tug'ilishning yuqori darajasini saqlab qolish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lishiga olib keldi.

Ushbu barcha omillar birgalikda va o'zaro bog'langan holda jamiyatning ijtimoiy vazifalariga mos keladigan yangi reproduktiv mayl me'yorlarining shakllanishiga olib keldi va ular tug'ilishning hozirgi darajasini belgilaydi. Aksariyat oilalar kam bolali, ayrim hollarda farzandsiz bo'lib, tug'ilish darajasi, hatto o'lim darajasining pastligi sharoitida ham farzandlar avlodi ota-onalar avlodining o'rnini to'ldira olmaydigan ko'rsatkichlargacha pasayib ketdi.

Demograf olimi M.R. Bo'riyeva O'zbekistonda tug'ilish jarayonini quyidagi 3 bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqligini ta'kidlagan:

- Oktyabr inqilobiga qadar;
- Sovet hokimiyati yillari;
- Mustaqillik davri¹.

Oktyabr inqilobiga qadar O'zbekistonda tug'ilish juda yuqori, ya'ni biologik asosda bo'lgan hamda har 1000 ta aholi soniganisbatan 44-55 tani tashkil etgan. Bu davrda tug'ilishning yuqori bo'lganligi quyidagi omillar bilan izohlanadi: mavjud feodal ishlab chiqarish munosabatlari; qishloq turmush tarzi; ayollarning jamiyatdagi o'rnini; islom aqidalarining ta'siri; o'zbek xalqida mavjud bo'lgan mahalliy urf-odatlar; o'zbek oilalarida qizlarni erta turmushga berish va go'daklar o'limining ko'pligi.

Sovet hokimiyati yillaridagi tug'ilish jarayonini demograf olimi M.Bo'riyeva quyidagi 3 bosqichga ajratgan:

- 1917-1940-yillar;
- 1941-1945-yillar;
- urushdan keyingi davr.

Birinchi davrda O'zbekistonda tug'ilish 48,5% dan 33,6 % ga kamaygan. Mazkur holat aholi tarkibida reproduktiv yoshdagi ayollar ulushining kamligi, nikohga kirish yoshining ko'tarilishi va migratsiya jarayoni bilan izohlanadi. Ikkinchi davr ikkinchi jahon urushi yillariga to'g'ri keladi. Bu davrda nikohga qobiliyatli yoshdagi erkaklarning yoppasiga armiya safiga chaqirilishi munosabati bilan qizlarning turmushga chiqishi, yangi oilalarning paydo bo'lishi uchun imkoniyat kamaygan. Natijada tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 1940-yildagi 33,6 % odan 1945 yili 18,1 % gacha pasayib ketdi.

Uchinchi davrda urush tugab, minglab erkaklarning o'z oilasiga qaytishi, shuningdek, ko'plab yangi oilalarning paydo bo'lishi munosabati bilan tug'ilish darajasi keskin ko'tarildi. Aytish joizki, bu tendentsiya 1970-yillarga qadar davom etdi, bundan kevingi yillarda tug'ilish jarayoniga kamayish tendentsiyasi xos bo'ldi.

---

¹Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. — Т.: Университет, 1997. — 99–1326

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tug'ilish jarayonining kamayishi kuzatildi. Jumladan, 1991-yili respublikada tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 34,5 %o dan 2015 yili 23,5%o gacha kamaygan. Bu holat urf-odatlarda o'ziga xos o'zgarishlar ro'y berayotganligi, xalqning munosib turmush sharoitini yaratishga intilishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi, har bir oila o'z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug'ilishini nazorat etishi bilan izohlanadi. Bepushtlilik bir qancha turlarga ajratiladi: doimiy (katta yoshlarda menopauzaga yetgandan so'ng; reproduktiv davrda kasallik yoki sterillash oqibati sifatida) va vaqtinchalik (homiladorlik davrida, tug'ruqdan keyingi va abortdan keyingi amenoreya, kontrasepsiya choralarini qo'llash davrida); tabiiy (yosh, homiladorlik, ko'krak bilan emizish va h.k. bilan bog'liq me'yoriy fiziologik sabablarga ko'ra); sun'iy (kontrasepsiya choralarini qo'llash natijasida); patologik (kasallik va jarohatlar oqibati); mutlaq (urug'lanishga butunlay umid bo'Mmaganda) va nisbiy (urug'lanishga nisbatan biror bir umid saqlanib qoladi, lekin kam darajada).

Umuman olganda, reproduktiv mayl modellari evolyutsion tarzda avloddan avlodga o'tgan sayin o'zgarib boradi. Biroq, turmush sharoitlaridagi ekstremal o'zgarishlar ushbu mayldagi asosiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanish mexanizmidagi sakrashlarga olib keladi va oxir-oqibatda farzand ko'rishga doir qarashlar keskin o'zgaradi. Bunday ekstremal vaziyatlarga ijtimoiy inqilob, urush, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Ular butun ijtimoiy me'yoriy muhitni tubdan qayta ko'rib chiqilishiga turtki bo'iyadi, buning natijasida bolalik me'yorlari, reproduktiv moyilliklarning o'zgarishi, bolalarga bo'lgan ehtiyojni ro'yobga chiqarish sharoitlarining yomonlashishi, hatto pasayishiga ham olib keladi.

2. Tug'ilishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi

Tug'ilish darajasini tahlil qilish uchun ikki xil ma'lumotlar asos bo'ladi. Birinchisi, bu tug'ilganlar mutlaq soni, onaning yoshi, nikohliligi, tug'ilishning tartib raqami, ikkinchisi, ushbu sonlar taqqoslanadigan aholi guruhlarining mutlaq soni (jami aholi, reproduktiv yoshdagi ayollar, reproduktiv davrdagi ayollarning yosh guruhlari). Mazkur axborot asosida tug'ilish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi namoyon bo'ladi.

Tug'ilishga oid ma'lumotlarni ishlab chiqish va tahlil qilishda bo'ylama va ko'ndalang tahlil, ya'ni real va shartli avlodlar usullaridan foydalaniladi.

Real avlodlar usuli. Real avlodlar deganda, bir yilda (bir necha yil orasida) tug'ilgan, ya'ni tengdosh ayollar yoki aynan bir vaqtda nikohga kirgan ayollar tushuniladi. Tug'ilishni bo'ylama tahlil qilish usuli turmush sharoitlarining o'zgarishi holatlaridagi reproduktiv mayl me'yorlari evolyutsiyasi, aholida avlodlar ijtimoiy-lashuvi nuqtai nazaridan katta imkoniyat va afzalliklarga ega. Mazkur usulning kamchiligi — bu uzoq davr, ya'ni 35 yildan kam bo'lmagan vaqtga oid, aniqrog'i, ma'lum avlodning reproduktiv faoliyati davridagi tug'ilish haqidagi ma'lumotlarning talab qilinishidir. Shu bois, real avlodlardagi tug'ilish

to'g'risidagi ma'lumotlar faqat retrospektiv kuzatish usuli, ya'ni ayollar orasida tug'ilgan farzandlari soni va qaysi yoshda tug'ilganlari so'rov olib borish orqali to'planadi. Bunday kuzatuv yoppasiga (ro'yxatga olish) yoki tanlanma bo'lishi mumkin.

Ushbu usulda olingan axborotni sharhlashdagi asosiy muammo — bu uning haqiqiylikini baholashdir. Birinchi navbatda, bu katta yoshdagi ayollarga tegishli bo'lib, ularning reproduktiv faoliyatini, bir tomondan, ancha oldin tugagan, ikkinchi tomondan, u go'daklar va bolalar o'limi yuqori bo'lib, ko'p bolalarning barvaqt hayotdan ko'z yumgan sharoitlarda kechgan. Qayd qilingan sabablarga ko'ra, real tug'ilishlar haqidagi axborotning bir qismi yo'qolib, yuqori avlodlardagi tug'ilish darajasi pasaytirib ko'rsatiladi.

Real avlodlar tug'ilishining ikkita asosiy ko'rsatkichi mavjud. Birinchisi — bu biravlodga mansub ayollarning ma'lum yoshgacha tuqqan bolalari soni. Tabiiyki, yosh ko'rsatkichlarini birlashtiruvchi umumiy ko'rsatkich, bu mazkur avlodga mansub bir ayolning reproduktiv faoliyati (shartli tarzda — 50 yoshga qadar, amalda farzand ko'rish jarayoni uzoqroq davrgacha davom etishi mumkin) tugashiga qadar tuqqan farzandlarining o'rta hisobdagi soni.

Ikkinchi ko'rsatkich kutilayotgan farzandlar soni, ya'ni har bir shaxsning mavjud reproduktiv moyilliklar va aniq hayotiy hodisalarni hisobga olgan holdagi bugungi kunda va kelajakda istagan farzandlar sonini bildiradi.

Kutilayotgan farzandlar soni to'g'risidagi savol an'anaviy tarzda quyidagicha bo'ladi: «Oilangizda hammasi bo'lib nechta farzand bo'lishini xohlaysiz?», «Bor farzandlaringiz bilan birga oilada yana nechta farzand ko'rishni xohlaysiz?», «Oilangizda yana nechta farzand bo'lishini xohlaysiz?». Odatda, bu savollar reproduktiv yoshdagi ayollarga (15-49 yosh) beriladi. Tug'ilishning maxsus tanlanma tadqiqotlarida turli yoshdagi ayollarning reproduktiv istiqbollari doir aniq axborotlarga ega bo'lish maqsadida quyidagi tarzdagi qo'shimcha savollar ham beriladi: «Yaqin 2-3 yilda farzand ko'rish niyatingiz bormi?»; mazkur savol yordamida, ayniqsa, 35 yoshdan katta bo'lgan ayollar reproduktiv rejalarining mustahkamligini aniqlash mumkin.

Kutilayotgan farzandlar soni haqidagi dastlabki ma'lumotlar 1955-yili AQSHda amerikalik oilalarning demografik istiqbolini tadqiq etish jarayonida qo'lga kiritilgan. Har bir so'rovda qatnashgan ayolga o'z oilasi taraqqiyotining istiqbolini belgilash taklifi bilan murojaat etilgan. Mazkur individual so'rovlar asosida ilk bor mamlakaming demografik kelajagini tavsiflashga harakat qilingan.

O'zbekistonda mazkur savol 1960-yillarning o'rtalaridan boshlab turli aholi guruhlarining reproduktiv moyilliklari, tug'ilishning asosiy sabablaridagi tafovutlarning muhim tavsifi sifatida ko'rib chiqilgan. Reproaktiv rejalar to'g'risidagi savol aholini ro'yxatdan o'tkazish dasturlariga 1979 va 1989-yillarda kiritilgan. Kutiladigan farzandlar soni haqidagi ma'lumotlar demografik vaziyatdagi istiqbol o'zgarishlarni, tug'ilish dinamikasi va taqsimlanishining etnik

mansublilik, yosh guruhi, yashash hududining turi va h.k. bilan bog'liq holdagi ko'rsatkichlarni baholashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, kutilayotgan farzandlar soniga izoh berish ularni real kogortda tug'ilgan yiliga ko'ra yoki real nikoh kogortida qo'llanishi bilan bog'liq. Kutilayotgan farzandlar va mavjud farzandlar soni o'rtasidagi farq — bu mazkur kogort vakillarining butun reproduktiv faoliyatlari davrida o'rta hisobda rejalashtirgan farzandlar sonidir.

Shartli avlodlar usuli statistik axborot yetarli bo'lganligi sababli tug'ilish tahlilidagi eng asosiy usul hisoblanadi. Mazkur usul joriy statistik qayd etishning standart ma'lumotlariga, ya'ni ma'lum vaqt mobaynida tug'ilganlar va ayollar soniga asoslanadi. Bunda reproduktiv yoshdagi ayollar guruhi turli yilda tug'ilgan, biroq bir vaqtning o'zida yashayotgan ayollardan tashkil topgan shartli avlod sifatida chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, agar real avlodlarga nisbatan «tengdoshlar» tushunchasi qo'llanilsa, shartli avlodlar uchun «zamondoshlar» tushunchasi to'g'ri keladi. Aftidan, shartli avlodga kiruvchi har xil yoshdagi ayollar turli hayotiy tajriba, bolalikka moyillik va h.k. larga ega. Muayyan yillarda tug'ilish darajasi o'zgarib turganligi sababli, shartli avlodni tashkil etuvchi ayollar avlodining soni bir xil emas. Nihoyat, asosiy nikohga moyil va reproduktiv yoshdagi jinslar nomutunosibligi muayyan yosh guruhlaridagi tug'ilish miqdoriga ta'sir ko'rsatadi.

Shartli avlodlarning tug'ilish darajasi turli koeffitsiyentlar yordamida aniqlanadi. Ular ma'lum vaqt davomida (odatda, 1 yilda) tirik tug'ilganlar hamda aholining umumiy soni, shuningdek, uni jinslar, yoshlar, nikoh holatiga ko'ra taqsimlanishi o'rtasidagi mutanosiblikka asosan hisoblab chiqiladi.

Mayl-bu sub'yektning qandaydir ob'yektga nisbatan ma'lum bir faollik va harakat qilishiga moyilligi, tayyorligidir. Reproductiv mayl xulq-atvoming ruhiy regulyatori, turli harakatlarning muvofiqligini, ma'lum sondagi bolalarning tug'ilishiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni belgilab beruvchi shaxsning moyilligidir.

Reproduktiv mayl — shaxsning farzandning qonuniy yoki nikohsiz tug'ilishi yoki tug'ilishidan voz kechishiga qaratilgan harakati, munosabati va ruhiy holatlarining yaxlit tizimidir. Ayrim hollarda «reproduktiv mayl» tushunchasi doirasiga farzandning ijtimoiylashuv jarayoni (o'qitish, tarbiyalash, ma'lum ijtimoiy jihatlarga ega bo'lishi) ham kiritiladi. Demografiyaga oid adabiyotlarda «reproduktiv mayl» tushunchasi bilan bir qatorda «generativ mayl» atamasi ham qo'llaniladi. Ushbu mayl turi shaxs maylining alohida ajratilgan unsuri emas, balki shaxsning boshqa intilishlari, ehtiyojlari bilan birga individ yashaydigan ijtimoiy-me'yoriy muhit nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Reproductiv mayl nafaqat aniq bir shaxs, balki yirik (etnoslar, aholining ijtimoiy guruhlari) va kichik ijtimoiy guruhlarga ham xos bo'lib, bular orasida eng asosiysi oila hisoblanadi.

«Reproduktiv mayl» atamasi hissiy jihatdan neytraldir, chunki u o'zida hech qanday baholashni aks ettirmaydi, barcha individlar va nikoh juftliklariga nafaqat o'z oilasi a'zolari sonini anglagan holda rejalashtirayogarlarga, balki bunday rejalashtirishni istamayotganlarga ham taalluqlidir.

Reproduktiv maylning tarkibi ruhiy komponentlar tartibiga ko'ra quyidagilardan iborat: reproduktiv ehtiyojlar → mayllar → motivlar → qiziqishlar → rejalar → qarorlar → harakatlar → harakat natijalari.

Reproduktiv mayl doirasida tarkibiy jihatdan quyidagilar ajratiladi:

- bevosita farzand tug'ilishiga qaratilgan mayl, ya'ni reproduktiv maylning o'zi;
- kontraseptiv mayl, ya'ni homila paydo bo'lmasligiga qaratilgan harakatlar;
- abort mayli, ya'ni xohlamagan farzand tug'ilishining oldini olish maqsadidagi harakat.

Maylning uchta varianti ham nisbatan mustaqil vazifa va sabablar bilan tartibga solinadi. Reproduktiv maylning o'zi yaxlit reproduktiv davr, ya'ni farzand ko'rish haqidagi qaror qabul qilinishidan to bola tug'ilguniga qadar bo'lgan davrni amalga oshirishga qaratiladi. Tashqi tomondan qaraganda, kontraseptiv va abort mayli har bir aniq reproduktiv davrni tartibga solish vositalari sifatida xizmat qiladi (homila paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik, sun'iy abort yo'li bilan homiladorlikni to'xtatish). Biroq, ular bugungi kunda amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Shaxsning kontraseptiv va abort maylidagi yo'nalishlar bilan bogliq holda butun oilaning reproduktiv davri shakllanadi. Mazkur davrda, birinchidan, oiladagi birinchi farzand tug'ilishi eng qulay vaqtini belgilash tushuniladi. Nikohga kirgan vaqt (birga yashay boshlash) bilan birinchi farzand tug'ilgan vaqt oralig'i protegenetik interval deb ataladi. Ikkinchidan, kontraseptiv va abort usullaridan foydalanish rejaları intergenetik intervallar davomiyligini belgilaydi. Intergenetik interval — bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt. Va nihoyat, reproduktiv va abort-kontraseptiv rejalar oila shakllanishining yakuniy muddati hamda er-xotinning kerakli deb hisoblagan farzandlar sonini dunyoga keltirishidan keyingi davrdagi mayliga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Reproduktiv mayldagi zaruriy shart — bu pushtlilik bo'lishi, ya'ni farzand ko'rishga fiziologik qobiliyatlilikdir. Er-xotinning bepushtliliği sababli hamda oilada kerakli farzandlar ko'rishning iloji bo'lmaganda bunday oilada yo ajralish yoki farzandlar boqib olish hoilari tanlanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy maqomi va etnodemografik tavsiflari bir xil hamda pushtlilikda kamchilik bo'lmagan oilalarda to'liq va noto'liq reproduktiv davrlar mutanosibliği er-xotinning muayyan miqdorda farzand ko'rishga (o'g'il bola qiz bolaga nisbatan) bo'lgan ruhiy (ijobiy yoki salbiy) munosabati bilan belgilanadi.

Reproduktiv mayllarning o'zaro ta'siri doirasida farzandlarga bo'lgan ehtiyoj jarayoni amalga oshiriladi.

Reproduktiv maylning uchta turi farqlanadi: ko'p bolali (5 va undan ortiq farzandga bo'lgan ehtiyoj); o'rtacha bolali (3-4 ta farzandga ehtiyoj) va kam bolali (1-2 ta bolaga ehtiyoj). Reproduktiv maylning ko'p bolali turida farzandlar tug'ilishiga to'la moyillik mavjud, tug'ilishning o'zi esa tabiiy tug'ilishga yaqin yoki to'laligicha mos, deb hisoblaniladi. Ushbu holda noto'liq reproduktiv davrlar maylligi er-xotinning pushtlilik xususiyatlari, abortlar, tug'ilishdan keyingi tozalanish va sut kelishi davrlarining davomiyligi bilan bog'liq.

O'rtacha bolali reproduktiv mayl o'z mohiyatiga ko'ra, oilada farzandlar tug'ilish jarayonini tartibga solish amaliyotini asta-sekin tadbiiq etish natijasida noto'liq

reproduktiv davrlar sonining o'sib borishi bilan tavsiflanadi. Va nihoyat, kam bolali reproduktiv maylda abort-kontraseptiv usullardan foydalanish hollari farzand ko'rishga bo'lgan moyillikdan ancha ustun kelib, oilada farzandlar soni va tug'ilish davrlari qattiq nazorat qilinadi. Kam bolali reproduktiv maylning o'ziga xos turi bu farzandsizlikdir, ya'ni bolalarga ehtiyojning yo'qligidir. Ushbu holatda nikoh juftligi va shaxsning mayli faqat abort-kontratseptiv vositalardan foydalanishga qara-tilgan bo'ladi.

Farzandlarga bo'lgan ehtiyoj— bu reproduktiv mayldagi eng harakatli komponent hisoblanadi. Zero, u ijtimoiylashish sharoiti, hayotiy tajriba, mayldagi qadriyat tushunchasi va yo'nalishlari, ota-ona oilasi, shuningdek, o'tgan ajdodlardagi reproduktiv mayl me'yorlari ta'sirida shakllanadi. Shu tariqa farzandlarga bo'lgan individual ehtiyojda muayyan jamiyat, shuningdek, shaxs o'ziga yaqin tutgan katta va kichik ijtimoiy guruhlarda qabul qilingan farzandlilik darajasi aks etadi.

Farzandlilikning ijtimoiy me'yorlari hamda shaxsning farzandga bo'lgan ehtiyojini amalga oshirish jarayonidagi shaxsiy yo'nalishlarining o'zaro ta'sir mexanizmini quyidagicha ta'riflash mumkin: agar oiladagi farzandlar soni ushbu me'yorlarga mos kelsa, u holda oila va uning boshlig'i jamiyat tomonidan ma'qullanadi; agar oila, alohida shaxsning reproduktiv mayli ko'pchilikning maylidan keskin farq qilsa, jamiyat tomonidan bunga qarshi qat'iy choralar ko'rilishi mumkin. Masalan, tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan sharoitlarda bolasiz oilalar, nikohsizlar, farzand ko'rishni istamaganlar jamiyat tomonidan tanqid qilingan.

Jamiyatning rivojlanishi insonparvarlik g'oyalariga amal qilingan sari reproduktiv maylda barchaga o'xshamaslik uchun tanqid qilish choralari ancha susayadi, biroq bu oiladagi farzandlar sonining ijtimoiy nazorati yumshaydi yoki yo'q bo'ladi, degani emas, balki u faqatgina uning namoyon etish shakllari o'zgarishi demakdir. Hozirgi zamonda urbanizatsiyalashgan ijtimoiy muhitda uchta farzandi bo'lgan oila ko'p bolali oila sifatida qabul qilinadi, real ko'p bolalik (5 va undan ortiq farzand) oila esa ijtimoiy me'yordan o'tganini bildiradi.

Agar reproduktiv moyillik shaxs maylining ichki tartibga soluvchi omili bo'lsa, reproduktiv mayl me'yorlari esa shaxsga nisbatan tashqi andozalar, muayyan farzandlar sonining tug'ilishini belgilovchi ijtimoiy tavsifdagi mayl namunalari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu me'yorlar guruhi har tomonlama va farq qiluvchi tusga ega. Ular ongda vujudga keladi, mustahkamlanadi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ta'sirida qayta ko'rib chiqiladi, biroq u har doim jamiyat taraqqiyoti nuqtai nazaridan oqilona bo'ladi.

Insoniyat tarixining katta qismida mavjud bo'lib kelgan ko'p bolalik me'yorlari hayotning juda past darajadagi sanitar-gigienik sharoitlari va undan kelib chiqqan o'lim natijasidir. Faqatgina inson pushtiligi yuqori pog'onasiga yetadigan tug'ilish soni insonning biologik tur sifatida yashab ketishini ta'minlab bergan. Tug'ilishni nazorat qilishning ommaviy vositalarini tarqatishni boshlash va farzand ko'rish borasidagi maylda yangi (kam bolali) me'yorlarni shakllantirish uchun insoniyat sivilizatsiyasida ulkan saralash yuqori o'lim hisobiga sodirboladigan o'lim natijasidagi takror baipo bo'lish jarayonidagi yo'qotishlarni keskin qisqartirish talab qilindi.

O'lim yuqori bo'lgan kapitalistik davrgacha mavjud jamiyatda ishlab chiqarish

darajasi past bo'lib, ishchi kuchi doimo yetishmagan, shu sababdan oiladan ko'p farzand ko'rish va bolalardan ishchi kuchi sifatida foydalanish keng tarqalgan, tabiiyki, tug'ilish darajasi ham yuqori bo'lgan. Mazkur holda bola tug'ish sabablari asosida iqtisodiy omillar turgan. Oilaning barcha a'zolari ish bilan bandligi bois farzandlarning ijtimoiylashish bahosi pasayib, ular mehnatining iqtisodiy samaradorligi baland bo'lgan. Ayni vaqtda, katta, murakkab oila kuchli urug'-jamoaga aylangan va uning boshlig'i nafaqat iqtisodiy farovonlikka erishish, balki ijtimoiy salohiyatining hamda obro'ining oshishiga erishgan.

Industrial jamiyatning rivojlanishi, urbanizatsiya jarayonlari va ayollar rolining oshishi nafaqat ijtimoiy, balki individual qadriyatlarining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Shaxs uchun oila yagona tortish markazi bo'lmay qoldi. Barcha oila a'zolarining oiladan tashqari yo'nalishlarda faollashuvi (ayniqsa, ayollarning) farzandlarga bo'lgan ehtiyojning kamayishidagi asosiy omilga aylandi.

Shaxsning ijtimoiy maqomi oilaning kattaligi va farzandlar soni bilan emas, balki ma'lumoti, daromadlari bilan belgilanmoqda.

Iqtisodiyotning rivojlanishi bolalarga tobora ko'proq talablar qo'ymoqda, ayniqsa, ularning ma'lumotiga zarurat o'smoqda. Bu esa, oilaning farzandga bilim berishga ko'proq daromad sarflanishiga olib kelmoqda. Ayni vaqtda, iqtisodiy rivojlanish jarayonida inson vaqtining qiymati oshib, u oila va shaxs farovonligidagi moddiy omil bilan bir qatorda mustaqil omil vazifasini ham bajarmoqda. Shu sababdan har bir keyingi farzandning tug'ilishi, uning «foydaliligini» pasaytiradi.

Reproduktiv mayl va uning turlari. 1960-yillarning birinchi yarmida demograf olim G.Bekker «tug'ilish iqtisodiyoti» konsepsiyasini yaratgan. Bukonsepsiyaga ko'ra, ijtimoiy taraqqiyot kechimining o'zi reproduktiv mayl yangi me'yorlarining o'rnatilishiga zamin yaratadi va shunday vaziyat yuzaga keladiki, undan ham jamiyat, ham alohida oila (shaxs) darajalarida inson kapitalining soni va sifati o'rtasida ma'lum tanlov ro'y beradi. Ushbu sharoitlarda reproduktiv moyillik va farzandlarga bo'lgan ehtiyoj shakllanishining asosiy tarkibiy qismini ruhiy moyillik tashkil etib, 1-2 ta farzandga ega bo'lish yetarli, deb hisoblanadi².

Kam bolalik hozirgi zamon jamiyati reproduktiv maylining me'yoriga aylanib bormoqda. Reproduktiv moyillik uzoq evolyutsion davrda shakllanib kelgan reproduktiv mayl va farzandlarga bo'lgan ehtiyoj me'yorlaridan farqli o'laroq, shaxs, oila hayoti va faoliyatini joriy sharoitlarining kuchli ta'sirida bo'lib, bu sharoitlar farzandlarga bo'lgan ehtiyojning qondirilish darajasi uchun zamin yaratadi. Ayni vaqtda turli ijtimoiy guruhlariga mansub shaxs, oilalarga hayotning joriy sharoitlarining ta'sir kuchi bir xil bo'lmaydi, zero, bu sharoitlarga baho berish mezonlari turlicha va sub'yektiv tavsifga ega: bir xil ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamlar ba'zi oilalar tomonidan bolalarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun yetarli deb

---

²Демография: Учебник для вузов//под ред. Н.А.Волгина, Л.Л.Рыбаковского.-М.: Лагос, 2005. С.119.

qabul qilinsa, boshqa oilalar ularni xohlagan miqdorda farzand ko'rishlariga to'siq, deb hisoblaydi. Turmush sharoitlarining oilalarning reproduktiv maylga ta'sirini ijtimoiy boshqarish va tug'ilishni nazorat qilish nuqtai nazaridan baholaganda, turli oilalarning farzandlarga bo'lgan ehtiyojlarining qoniqtirilganlik darajasini (bolalik darajasi, daromadi, ijtimoiy maqomi) aniqlash mumkin. Agar oiladagi farzandlar soni er-xotinning farzandlarga bo'lgan ehtiyojini qondirsa, u holda turmush sharoitlarining tubdan yaxshilanishi ommaviy tarzda farzandlar sonini o'zgartira olmaydi, aksincha, farzandlar sonining oshirilishi hamda tug'ilishlar sonining ko'payishiga olib keladi.

Reproduktiv moyillik nikohda birga yashash jarayonida o'zgarib boradi. Doimo birga yashab, birgalikda umumiy turmush vaziyatlarini boshdan kechirib, bir-birlarining dunyoqarashi, mayllaridagi sabab va moyilliklarini qabul qilgani holda o'zlarining moyillik va rejalarini qisman yoki to'laligicha qayta ko'rib chiqadi. Ushbu vaziyatda erkakning ustunlikka egaligi sababli oilaning reproduktiv mayli nikohgacha bo'lgan rejalaridan farq qilishi mumkin. Reproduktiv mayl modellarining o'zgarishi millatlararo nikoh juftliklarida yorqin namoyon bo'ladi. Reproduktiv moyillikdagi o'zgarislilar norasmiy juftliklarda ham sodir bo'lib, odatda ular pasayib borish xususiyatiga ega.

Reproduktiv maylda sterillik, ya'ni bepushtlilikning ham o'rni katta. Sterillik — (lotin tilida sterilis — bepusht) jinsiy yetuk shaxsning jinsiy ko'payishga layoqatsizligidir. Demografiyada «sterillik» tushunchasi ko'pincha bepushtlilikka o'xshatiladi, biroq ushbu tushunchalar biroz farq qiladi: bepushtlik sterillikning shaxsiy turlaridan biri sifatida o'z ichiga oluvchi nisbatan keng hodisa sifatida tushuniladi. Bepushtlilikka qator omillar ta'sir ko'rsatadi.

Pushtlilik — aholi tug'ilishi va takrorbarpo bo'lishining asosi, muayyan sondagi farzandlarni dunyoga keltirishning biologik qobiliyatidir. An'anaviy ravishda, pushtlilik ayolning dunyoga keltira oladigan farzandlar soni bilan o'lanib, er va xotinning irsiy xususiyatlari va salomatligi, shuningdek, ulardagi biologik jihatlarning bir-biriga mos kelishi bilan (biologik yoki irsiy moslashuv) bog'liq bo'ladi. Nazariy jihatdan qaraganda, yakka homilali tug'ilishlar soni juda katta, ya'ni 0-35 atrofida bo'lishi mumkin. Biroq, pushtlilik maksimumi kam hollarda amalga oshadi va bunga tabiiy (tug'ishdan keyingi tozalanish) hamda kevinchalik paydo bo'ladigan omillar (tug'ishdagi asoratlar, abortlar tufayli sog'liqni yo'qotish) sabab bo'ladi.

Pushtlilikni real baholashning bevosita usullari mavjud emas. U bilvosita hisoblanadi yoki farzand bodish ehtimoli — urug'lantirish orqali yoki tabiiy tug'ilish orqali, nikohda bo'lgan ayollardagi tug'ilishni hisobga olish vositasida, bunda er va xotinning umumiy salomatligi va homiladorlikning oldini oluvchi vositalardan foydalanmaslik hamda abort qilmaslik shartlari hisobga olinadi. Ushbu ma'noda tabiiy tug'ilish reproduktiv mayl variantlaridan biri sifatida talqin etilishi mumkin. Mavjud baholarga ko'ra, insonning o'rtacha pushtliliigi 13 tadan 17 tagacha bo'lib, bunda ayol doim nikohda turib, farzand ko'rishiga tabiiy va sun'iy to'siqlar bo'lmasligi lozim. Mazkur sharoitlar ideal hisoblanib, real hayotda uchramaydi (masalan, erkaklarning yuqori o'limi sababli). Shu bois, 10-12 ta

tugʻilish butun hayot davomida yoki 12-15 ta tugʻilish haqiqatga yaqinroq (bunga oʻlik tugʻilgan chaqaloqlar va abortlar ham kiradi). Tabiiy tugʻilishning biologik chegarasi ushbu doirada belgilanadi.

Reproduktiv yosh mobaynida pushtlilik 15 yoshdan 50 yoshgacha davom etadi. Pushtlilikning maksimal koʻrsatkichlari 20-30 yosh oraligʻida kuzatilib, soʻng asta-sekin pasayib boradi.

Oila muhitida tugʻilishni cheklash amaliyoti boʻlmagan hollarda tabiiy tugʻilish chegaralari nikohning ijtimoiy mayl (birinchi nikohga kirish yoshi, qayta nikohga kirishning tarqalgani) meʼyorlari asosiy nikoh yoshlari va reproduktiv davrdagi jinslar mutanosibligi (15-49 yosh), shuningdek, ushbu aholi guruhlaridagi oʻlim darajalari bilan tartibga solinadi. Bu koʻrsatkichlarning ijobiy mutanosibligi sharoitlarida tugʻilish darajasi bir nikohga oʻrta hisobda 8 tadan toʻgʻri keladi.

Pushtlilik reproduktiv mayl, avvalo, reproduktiv salomatlik omillaridan biri hisoblanadi. Aholining kam farzandli oila modeliga intilishi sharoitlarida mavjud pushtlilik juda baland boʻlib, hozirgi oilalarda tugʻilishni ongli tarzda rejalashtirish (oiladagi farzandlar sonini tartibga solish) keng tarqalgan. Shu nuqtai nazardan tabiiy tugʻilish konsepsiyasi rivojlangan mamlakatlarga xos reproduktiv maylning gipotetik modeli sifatida namoyon boʻladi.

«**Tabiiy tugʻilish**» tushunchasi ilmiy isteʼmolga ilk bor 1961 yilda frantsuz demografi L.Anri tomonidan kiritilgan. Olim bu tushunchani tugʻilishni nazorat qilish yoʻllaridan biri sifatida kiritgan boʻlib, hozirgi kunda u oiladagi farzandlar soni va tugʻilish davrlarini rejalashtiruvchi oilali jamiyatga xosdir. Shu bois, tugʻilish holatini va darajalarini tahlil qilish amaliyotida tabiiy tugʻilish konsepsiyasi oila muhitida tugʻilishni cheklash darajasining taxminiy baholanishida qoʻllaniladi. Bugungi kunda tabiiy tugʻilish darajasini aniqlashdagi asosiy yondoshuv — bu tugʻilish darajasini kontraseptik (homiladorlikning oldini oluvchi) vositalardan foydalanmaydigan, abort qilmaydigan, pushtlilikning pasayishiga sabab boʻladigan ommaviy kasalliklarga uchramaydigan, nikohsizlik va nikohga kech kirish udumlarini qabul qilmagan maʼlum aholining tugʻilishi darajalariga tenglashtirilishidir. Aslida bunday aholining tugʻilish darajalari tugʻilishning oʻziga xos standarti sifatida qabul qilinib, undagi tabiiy tugʻilish darajalarning aniq bir aholi guruhidagi tabiiy tugʻilish darajalari bilan taqqoslanishi demografik koeffitsiyentlarni standartlashtirish variantlaridan biri hisoblanadi.

Tabiiy tugʻilish modeli sifatida Shimoliy Amerikada yashovchi, kelib chiqishi yevropalik boʻlgan kichik bir mazhab — gutteritlarning tugʻilish modeli qoʻllaniladi. Diniy anʼanaga koʻra, gutteritlar farzand tugʻilishini nazorat qilishning hech bir turidan foydalanmaydi va erta yoshda nikohga kiradi. Amerikalik demograf E.Koul ushbu yondoshuvni qoʻllab indekslar tartib raqamlari tizimini tuzgan va bu tizim yordamida har qanday aholi guruhidagi nikohlilik hamda tugʻilishdagi oʻzgarishlarni gutteritlarga xos koʻrsatkichlar bilan taqqoslash

mumkin. Olingan natijalardan oila muhitida tug‘ilishni nazorat qilish hajmlarini ohchashda foydalaniladi.

L.Anri tomonidan taqdim etilgan ikkinchi bir yondoshuv — bu tug‘ilishni cheklamaydigan aholi guruhida bitta reproduktiv yoshdagi ayollarda tug‘ilishlar sonidir. Olimning hisob-kitoblariga ko‘ra, bitta reproduktiv yoshdagi ayollarda tabiiy tug‘ilishlar soni 12,44 tani tashkil qiladi. Tabiiy tug‘ilishning taxminiy minimumi demograf V.A.Borisov tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, bu minimum 7,95 taga teng (1-jadval).

1-jadval

Tug‘ilishning standart koeffitsiyentlari

Yosh guruhi	Gutteritlar		Tabiiy tug‘ilish minimumi	
	%	Reproduktiv yoshdagi bitta ayolga	%	Reproduktiv yoshdagi bitta ayolga
15-19	300	0,300	-	-
20-24	550	0,550	400	0,400
25-29	502	0,502	377	0,377
30-34	447	0,447	349	0,349
35-39	406	0,406	279	0,279
40-44	222	0,222	155	0,155
45-49	61	0,061	31	0,031
Jami	2488	12,44	1591	7,955

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. “Demografiya” T.: 2011. 122 bet

Shunday qilib, tug‘ilish biologik tabiatga ega demografik jarayon hisoblanib, uning darajasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijasida o‘zgarib turadi. O‘z navbatida, pushtlilik muayyan sondagi farzandlarni dunyoga keltirishning biologik asosidir. Tabiiy tug‘ilish esa kontratseptik vositalardan foydalanmaydigan, abort qilmaydigan, nikohga kech kirish udumlarni qabul qilmagan aholidagi tug‘ilish jarayonidir.

TAYANCH IBORALAR

Tug‘ilishning birinchi tarixiy tipi, tug‘ilishning ikkinchi tarixiy tipi, tug‘ilishning uchinchi tarixiy tipi, tug‘ilishning to‘rtinchi tarixiy tipi, real avlodlar usuli, shartli avlodlar usuli, reproduktiv mayl, reproduktiv moyillik, pushtlilik, reproduktiv yosh, tabiiy tug‘ilish

Nazorat va mulohaza uchun savollar:

1. Tug‘ilishning tarixiy tiplari tushuntirib bering?
2. Reprodukativ mayl nima?
3. Reprodukativ moyillik deganda nimani tushunasiz?
4. Pushtlilik nima?

5. Reproktiv yosh necha yosh?

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
2. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
3. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
4. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
6. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
7. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
8. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N.Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
9. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
10. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
11. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
12. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
13. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
14. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997.-157 b.

15. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
16. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o‘quv qo‘llanma). – T., 2006.
17. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
18. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
19. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘shishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
20. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
21. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
22. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
23. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
24. “Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.
25. O‘zMU ichki tarmog‘i.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
4. <http://www.demography.narod.ru>
5. <http://stat.uz>.
6. <http://ziyo.net>